

Тож, проходячи спокутний шлях, страждальні герої ліро-епічних поем Т. Шевченка внутрішньо перероджуються, досягаючи навіть праведності. При цьому важливим у творенні себе є роль дому й рідної землі, що, уособлюючи духовне начало, через фізичну причетність до них здійснюють вплив, що оновлює. Безсумнівно, прощення в системі Шевченкової етики виступає її основою, а спокута загалом – універсальним шляхом творення героями себе.

1. Задорожна Л. М. Співвідношення символів у поезії Т. Шевченка // Шевченкознавчі студії. Збірник наукових праць, присвячений 185-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. – К.: Видавничий центр "Київський університет", 1999. – С. 26–49. 2. Козачинський М. Книга третья. Нравственная философия, или этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 297–414. 3. Кримський С. Під сигнатурою Софії. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 367 с. 4. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. – М.: Педагогика-Прес, 1994. – 608 с. – (Серия: "Психология: классические труды"). 5. Смілянська В. "Святим огненним словом..." Тарас Шевченко: поетика. – К.: Дніпро, 1990. – 289 с. 6. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847 / Перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського. – 784 с.: портр. 7. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 784 с.: портр. 8. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 4: Повісті. – 2003. – 600 с.: портр. 9. Еліаде М. Аспекти мифа / В. Большаков (пер. с фр.). – М.: ИНВЕСТ-ППП, 1995. – 240 с.

Л. Жванія, асп.

ТАНАТОЛОГІЯ У ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА ТА ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У статті досліджується семантика теми смерті в творчості Т. Шевченка та Лесі Українки. Розвиток і модифікація цієї теми залежно від світогляду митців, особливостей їхніх філософських та релігійних переконань.

Ключові слова: смерть, вбивство, самогубство, самопожертва, злочин, покаяння.

В статье изучается семантика темы смерти в творчестве Т. Шевченко и Леси Украинки. Развитие и модификация этой темы в зависимости от мировоззрения авторов, особенностей их философских и религиозных убеждений.

Ключевые слова: смерть, убийство, самоубийство, самопожертвование, преступление, покаяние.

The article reveals the semantics of the death theme in T. Shevchenko's and L. Ukrainka's creative works, development and modification of this theme depending on the artists' world outlook, peculiarities of their philosophical and religious convictions.

Key words: death, murder, suicide, self-sacrifice, crime, repentance.

Танатологія, за визначенням К. Ісупова в енциклопедії "Культурологія. XX век" – це "філософський досвід опису смерті". Разом з тим свої форми осмислення феномену смерті пропонують релігія, міфологія, література, мистецтво загалом, адже ця проблема є однією з фундаментальних, сягає основ буття. Кінцевість земного існування змушує роздумувати про сенс життя, про призначення людини.

© Жванія Л., 2011

У руслі психоаналізу поняття Танатос трактується як інстинкт смерті, на противагу інстинкту життя – Еросу. Психоаналіз універсалізував ці категорії, побачивши в них основу буття людства та втілень його культури.

Нас цікавитиме танатологія як літературний досвід опису феномену смерті. Предмет цієї галузі літературознавства – Танатос – неоднорідний: вбивство, самовбивство, "природна", тобто ненасильницька смерть. Літературний досвід опису цього феномену має глибоку історію, адже тема смерті, як таємниці людського буття, у всі часи була актуальною. Починаючи з "Іліади" Гомера, в якій велика увага приділяється образу смерті, в літературі кожної епохи танатологічна тема трактується по-своєму, відповідно до її філософських та світоглядних пріоритетів. Так, у кінці XVIII – поч. XIX ст., коли в Європі панував романтизм як світоглядний та літературно-мистецький напрям, у літературі виявляється особливий інтерес до світу мертвих, до образу вбивці, самовбивці, смерть романтичного героя естетизується. Феномен смерті викликав особливий містичний інтерес у романтиків, що, напевно, було пов'язано з таємничістю, непояснюваністю її для людини. Смерть лякає і притягує, з одного боку, це щось таємниче і загадкове, що, можливо, відкриває для особистості нові світи, нові можливості. Але з іншого – смерть це необхідність. А всяка необхідність у романтизмі є насиллям над суб'єктом і тому викликає відразу, неприйняття і жах. Постійне передчуття кінцевості людського життя штовхають романтиків на все нові спроби виходу за межі світу кінцевих речей.

Як і в більшості поетів-романтиків, тема смерті у творчості Т. Шевченка є однією з суттєвих, головних. Хоча саме слово "смерть" митець вживає досить рідко (за підрахунками авторів "Словника мови Т. Г. Шевченка" лише 10 разів у поетичних творах і 5 разів у прозі, для порівняння – тільки в поезії та поетичних драмах Лесі Українки слово "смерть" вжито 98 разів). Разом з тим мотив смерті присутній майже у всіх творах Т. Шевченка. Ще Д. Чижевський підкреслював, що поеми Т. Шевченка мають "виключно романтичну тематику "романтики жаху"; шлях його героїв – шлях до загибелі" [11, 470]. Хоча думка автора містить раціональне зерно, все ж не можемо погодитись з таким категоричним твердженням, – адже тема смерті впродовж всього періоду творчості Т. Шевченка модифікується, набирає нових рис, еволюціонує від сповнених песимізму й відчуття безвиході смертей героїнь ранніх творів до християнських жертвних смертей (в поемах, написаних в останні роки життя), які несуть у собі торжество віри й надії і здійснені з любові до людей. Інший дослідник творчості поета – Є. Нахлік вважає, що мотив смерті у творчості Т. Шевченка "становить зворотний бік гедонізму й віталізму" [3, 389]. На його думку, в творчості Т. Шевченка протиставляються вітальна й некротична сили: "Шевченкова поезія... виявляє поряд з ві-

тальними поривами й танатичну образність, – перші йдуть від природних бажань, другу спровоковано зіткненням їх з дійсністю, тобто, грікий досвід активізував темні поклади глибинного позасвідомого" [3, 393]. Важко не погодитись із дослідником, адже згідно з теорією постфрейдиста Е. Фромма, в кожній людині змішані некрофільна й біофільна тенденції з домінуванням однієї з них [9, 65]. Біофільство, за Фроммом, – це "глибока життєва орієнтація, котра пронизує всю сутність людини... це любов до життя. Некрофільство – потяг людини до смерті" [9, 49].

Є. Нахлік підкреслює перевагу життєлюбної спрямованості поезії Т. Шевченка: "Це передусім поезія, що виражає порив до вільного життя і прагнення людського щастя" [3, 349], та разом з тим зазначає, що віталістичне, біофільне відчуття виявляло зворотний бік – некрофільський, "поетизацію ірраціональної, свавільної, руйнівної, але й грандіозної у своєму нестримному пориві душевної стихії, наприклад, у наступному благанні в Бога або повновартісного життя, або Геростратової слави: "А дай жити, серцем жити / І людей любити, / А коли ні... то проклинай / І світ запалити" ("Минають дні, минають ночі") [3, 373]. Досліджуючи, яким чином світоглядні пріоритети Т. Шевченка знайшли відображення у його творчості, В. Пахаренко приходить до висновку, що поет не зміг уникнути однієї з пасток Танатоса (що в інтерпретації дослідника є смерть – діявол). Ця пастка полягає в тому, що "ми рухаємося, перестрибуючи з крайності на крайність, позаяк маємо амбівалентну природу" [5, 88]. Ідучи шляхом до Бога, "до досягнення істини Творця, поет не уникнув першої пастки Танатоса – метання між крайнощами: віра – зневіра, боротьба – примирення, ніжність – жорстокість" [5, 95]. До другої пастки Танатоса ("Танатос намагається непомітно примусити нас обертатись навколо якоїсь однієї крайності, що означає практично рухатися на місці – стояти" [5, 95]) – Т. Шевченко, на думку В. Пахаренка, не потрапив, завдяки "своїм визначальним духовним догматам" [5, 95]. А саме: завдяки прагненню "збагнути світ, відповісти на нерозв'язні питання – про вічність, нескінченність, безсмертя – Бога, а отже, й сенс буття; завдяки тому, що "вибирає свою істинну дорогу зусиллям духу" [5, 95]; "намагається досягнути істину за допомогою міфу. Бо людина, щоб жити мусить пояснити світ. Це неможливо в принципі. Тоді з безвиході рятує міф" [5, 95].

Таким чином, кожен із дослідників звертається до проблеми Танатоса в творчості Т. Шевченка, використовуючи різні моделі аналізу: психологічну й світоглядну. Не заперечуючи доцільність висновків, зроблених авторами, та зважаючи на недостатню дослідженість проблеми, хотілося б розглянути її в дещо іншому аспекті. А саме: дослідити семантику значень, пов'язаних з темою смерті у поетичній творчості Т. Шевченка й Лесі Українки; прослідкувати, як танатологічна тема модифікується, еволюціонує залежно від розвитку творчого світу митців, а також і від історико-культурного, світоглядного й психологічного факторів.

Мотив смерті фігурує у переважній більшості лірико-епічних творів Т. Шевченка, присутній він і в багатьох поезіях. Схожа ситуація і в Лесі Українки: лише в одній із її чотирнадцяти драматичних поем ("В катакомбах") відсутній танатологічний мотив, часто зустрічається він і в поезії. Для того, щоб зрозуміти сенс такого зацікавлення темою смерті в творчості кожного з митців, спробуємо класифікувати образи Танатоса, які репрезентовані в їхніх творах. Перша група – це твори, в яких тема смерті інтерпретується у відповідності з найдавнішими народними уявленнями про цей феномен: "Тополя", "Лілея", "Причинна", "Русалка". Тут Т. Шевченко використовує фольклорний мотив перетворення, що має міфологічну основу. Коріння мотиву перетворення людини після смерті у рослину, дерево, інфернальну істоту очевидно сягає давньоіндоевропейських уявлень про смерть як одвічне коло перевтілень. Зауважимо, що слов'яни-язичники смерті в нашому розумінні не визнавали [2, 13]. Смерть для наших предків – це перехід в "інше" життя, в "інший" світ. Змінювались погляди на "інше" життя, на "інший" світ, але незмінною лишалась сутність триади "життя – смерть – життя", де смерть поставала лише межею між двома формами існування, між двома світами. У Лесі Українки мотив смерті-перетворення яскраво звучить у "Лісовій пісні". Тут маємо цілий ланцюг смертей і перетворень: Мавка помирає (її забирає Марище), відроджується; заклята Килюкою, перетворюється на вербу, і, нарешті, вивільнена стихією вогню, – у чисту прозору сутність – душу, якої набула завдяки кохання. Лукаш, перетворений на вовкулака, силою любові повертається в людську подобу, але його метаморфоза не тільки зовнішня, але й внутрішня – він стає іншим, сповненим сакральної мудрості. Як результат – ні життєві, земні цінності, ані саме життя уже не мають для нього ніякого значення ("А треба жити?" [8, 177]) і він спокійно і красиво, під легке кружляння сніжинок зустрічає свою смерть.

Дійсно, смерть у цих творах Т. Шевченка й Лесі Українки не є остаточним кінцем, вона – лише перехід в іншу форму існування. Разом з тим мотив смерті-перетворення звучить у кожного з поетів по-різному. Якщо у Лесі Українки трагізм смерті Лукаша й Мавки наповнений оптимістичним звучанням лейтмотиву вічності круговороту життя – смерті, то метаморфози у творах Т. Шевченка завжди пов'язані з якоюсь долею приреченості, фатуму, прокляття, якого не можна уникнути. Трагічність ситуації, в якій опиняються його герої, є остаточною, не передбачає ні найменшої можливості для оптимістичного розв'язку. Чому? З чим це пов'язано? На нашу думку, це пояснюється тим, що всі герої творів Т. Шевченка, які зазнали метаморфоз, зазнали їх не через якусь провину, як Лукаш, і не з власної волі, як Мавка, а через волю інших, "злих" людей, без ніякої провини. По-

рівняймо дитину, що замерзла під тином через людське зло й байдужість, а на весну "процвіла... цвітом при долині" [11, 325]; дівчину, що перетворилась на тополя, бо не хотіла заміж за нелюба й воліла шукати порятунку від злої волі матері навіть у чарах; дитину, яка стала русалкою, бо її втопила рідна мати. Їхня смерть-перетворення є трагедією, тому що є лише зовнішнім перетворенням, їхня внутрішня сутність не змінюється, вони не перероджуються, як Мавка і Лукаш, не тільки зовні, але й своєю суттю, тому що, на відміну від героїв Лесі Українки, не самі обрали свій шлях, а стали жертвами чужої злої волі. Таким чином, спільний мотив метемпсихозу інтерпретується кожним з митців по-різному, що, на нашу думку, можна пояснити різними світоглядними позиціями авторів. Якщо для Т. Шевченка смерть, хай навіть і не остаточна, а така, яка передбачає можливість існування в іншій сутності, є найбільшим злом, найбільшою трагедією, адже вона нав'язана ззовні, її причиною є зла воля інших, то для Лесі Українки смерть-метаморфоза – це можливість переродження в новій, кращій якості, тому не є чимось однозначно негативним. Цікавим видається й той факт, що "Лісовою піснею" Леся Українка завершує свій творчий шлях, а твори Т. Шевченка, в яких фігурує фольклорний мотив перетворення написані молодим поетом ще до заслання (в 1839–1846 рр.). Тобто кожен з авторів звернувся до мотиву смерті-метаморфози у різні періоди свого життя. Для Т. Шевченка цей мотив, пов'язаний з найглибшими, міфологічними пластами свідомості, фольклором, а також з романтизмом, був найближчим в ранній період його творчості. Для Лесі Українки використання цього мотиву в останні роки свого життя є свого роду підтвердженням її неоромантичних позицій: для неї головним у смерті-перетворенні є саме перетворення, внутрішнє переродження, можливість внутрішньої свободи особистості, яка стає вільною у виборі життя й навіть смерті.

Читаючи поеми Т. Шевченка, важко не помітити, як часто в них зустрічається мотив насильницької смерті. Тут і вбивства ("Москалева криниця", "Титарівна", "Утоплена", "Марина", "У Вільні городі преславнім", "Слепая", "Петрусь"), і масові вбивства в "Гайдамаках" і в поемі "Варнак", і самогубства ("Катерина", "Причинна", "Слепая", "У Вільні городі преславнім"). Природною, ненасильницькою смертю помирають тільки герой "Тризни", наймичка з однойменної поеми; страдницькою, хоча й природною, є смерть Марії ("під тином") і княжни ("Княжна"). Досить часто присутній мотив вбивства і в багатьох творах Лесі Українки ("Кассандра", "Віла-посестра", "Камінний господар", "Оргія"), закінчує життя самогубством тільки Антей ("Оргія"), природною смертю вмирає Трістан ("Ізоolda білорука") й Оксана ("Бояриня").

У всіх цивілізованих культурах і релігіях вбивство завжди оцінювалось з етичної точки зору як злочин. Акт вбивства передбачає двох учасників: вбивцю, який є головним носієм Танатоса, й жертву – головний суб'єкт вмирання. Вбивство, як один з найтяжчих злочинів, є свого роду феноменом деструкції, актом творення зла, воно завжди змінює людську сутність, розкладає, деморалізує її. Хоча буває й так, що ситуація вбивства, доведена до абсурду, до крайньої межі, призводить до протилежності: вбивця також змінює своє внутрішнє єство, але в інший бік – розкаюється у скоєному, стає на праведний шлях. Саме таке внутрішнє переродження відбувається з героями поем Т. Шевченка "Варнак" і "Москалева криниця". В них автор виявляє свою світоглядну настанову. Він, з позиції християнина, пропонує читачеві свій тип розкаяного грішника, людини, що пройшовши шляхом гріха, сіючи навколо себе смерть, спромоглася на покаєння, очистилась світлом віри.

Найбільш деморалізуючим, таким, що позбавляє особистість ознак людськості, є вбивство невинних душ, дітей. Саме до такого висновку можна прийти, аналізуючи поеми Т. Шевченка. Втопивши свою доньку, мати далі без найменших докорів сумління розкошує в панських палатах ("Русалка"), Микита набуває сатанинських рис після того, як вкидає сина-немовля в криницю: "І сатаною-чоловіком / Він буде по світу ходить" [12, 89] ("Титарівна").

Порівнюючи танатологічні ситуації, виведені у творах Лесі Українки й Т. Шевченка, можна помітити, як по-різному їх вирішує кожен з авторів. У Лесі Українки вбивства зазвичай не носять такого злочинного характеру, як у Т. Шевченка, тобто це, звичайно, злочин, але, скоєний заради якоїсь благородної мети, він і сам набуває благородних рис. Таким є вбивство Антеєм своєї дружини Неріси, яка готова зрадити й чоловіка, й Елладу ("Оргія"), вбивство Вілою свого побратима, що стало для нього актом милосердя й виявом дружніх почуттів посестри ("Віла-посестра"), навіть вбивство Дон Жуаном Командора, скоєне у чесному двобої заради коханої жінки, сприймається з долею поблажливості, ніби не є абсолютним злом. У Т. Шевченка вбивство – це завжди зло, без усіляких виправдань, без усілякого благородного флеру. Воно або грубе й не викликає ніякого співчуття до вбивці, нічого, окрім відрази, як у наведених прикладах з поем "Титарівна" й "Русалка", "Петрусь" чи "Утоплена", в яких генеральша отрує свого чоловіка, керуючись низькими пристрастями, чи мати топить доньку, заздючи її молодості й вроді. Або це вбивства з помсти ("Марина", "Варнак", "Гайдамаки", "Слепая"), які теж не інтерпретуються у Т. Шевченка як справедлива кара, швидше – як остання ланка, що замикає коло зла. На нашу думку, такий принципово різний підхід до питання абсолютності чи відносності зла пов'язаний з різними типами світогляду митців. Адже, незважаючи на всі коливання між вірою й невірою, незва-

жаючи на такі часті у його творах богоборчі мотиви, Т. Шевченко завжди залишався людиною глибоко віруючою, християнином. Про світогляд Т. Шевченка найкраще, на нашу думку, сказано у В. Пахаренка. Він зазначає, що поет "найбезпосередніше, найповніше прийняв у душу рідні релігійні традиції" [5, 36], тобто традиції народу, його душі, визначальним складником якої є "глибока, самобутня християнськість... Майже первісна, близька до Євангелія з основоположною ідеєю духовної свободи" [5, 31], з болючим шуканням правди Божої, словнена глибокого релігійного почуття, високого духу [5, 31]. Саме така глибинна віра була основою світоглядних переконань Т. Шевченка. Тому й вбивство як великий гріх є в його інтерпретації абсолютним злом.

Леся Українка, в своїх переконаннях притримується зовсім інших позицій. Вона приймає головні моральні засади християнства раціонально. Її позиція близька до кантівської, сформульованої у його "категоріальному імперативі". Якщо про Т. Шевченка ми говоримо як про носія традиційного народного християнства, то Леся Українка, навпаки, – є типовим представником інтелігента кінця XIX століття, у світогляді якого домінує раціональне начало, а релігійна традиція піддається цілковитій негачії. Як і для багатьох її сучасників, близькою в деяких аспектах для Лесі Українки стала також філософія Ніцше. Зокрема, його постулювання пріоритету сильної особистості; волі й протесту на противагу покорі й смиренню; бачення сенсу життя не в потойбічних цінностях, а в земних. Звідси й такий різний підхід до вирішення проблеми сенсу життя й смерті у Т. Шевченка й Лесі Українки. Для Т. Шевченка як для християнина смерть – це зло, прокляття, що прийшло в світ з часу гріхопадіння людства, тому вона апіорі не може нести в собі нічого світлого, ні найменшої часточки добра. Така позиція поета перегукується з поглядами християнського філософа М. Бердяєва: сповідувати християнство "значить сповідувати релігію життя вічного, життя, що перемогло смерть. Якщо уявити собі абсолютно вічне життя, божественне життя, але тебе там немає... ти в ньому зникнеш, то це досконале життя позбувається всякого змісту" [1, 302]. Смерті немає, оскільки: "Христос переміг смерть. Перемога ця здійснилась в суб'єкті, тобто в істинному першожитті й першореальності" [1, 302]. Цікаво, що в уявленні Т. Шевченка про існування після смерті немає такого явища як пекло. "Той світ" бачиться поетові як місце гармонії, здійснення прижиттєвих сподівань (згадаймо хоча б останній вірш Т. Шевченка, в якому звучить надія про омріяні "хаточку, садочок": "В гаю – предвічному гаю" [12, 328]). Неприйняття ідеї пекла-покари знаходимо і в М. Бердяєва: "Найбільший обман і зло я бачу в об'єктивації пекла і розумінні пекла як такого, що входить в божественну світобудову" [1, 302].

Смерть для Лесі Українки, як і для Ніцше – це остаточний кінець, перехід в ніщо, припинення існування. Філософ повертається до античної свідомості, у нього людина є смертною, приреченою на зникнення. Смерть для Ніцше – каталізатор дії: "Я відчуваю якесь меланхолічне щастя, від того, що живу в сум'ятті провулків, потреб, голосів: ... яке оп'яніння життям виявляється тут кожної миті! Та все ж дуже швидко всі ці люди, що шумлять, живуть, прагнуть життя, поринуть в таку тишу! ... Кожен хоче бути першим в цьому майбутньому, – та все ж тільки смерть і вічна тиша є спільним для всіх і єдино достовірним у ньому" [4, 224].

Такі протилежні за своєю суттю світоглядні позиції не могли не відбитись і на ставленні кожного з поетів до такого виду Танатоса як смерть-самопожертва. В їхній творчості є особлива група творів – ті, в яких Танатос виявляє себе в мотиві мученицької смерті-жертви, на яку людина йде заради інших або заради великої ідеї. У Т. Шевченка мученицьку смерть в ім'я Бога, любові до людей і до своєї батьківщини приймає Ян Гус ("Єретик"), з непохитною вірою, героїчно вмирають розтерзані дикими звірами Алкід і християни-неофіти ("Неофіти"), на страждання і смерть заради людей, з любові до них йде Син Божий ("Марія"). Усі ці мученицькі смерті є подвигом, цінністю якого безсумнівно, адже смерть цих світлих особистостей була марною, вона дала людям надію, віру, прагнення до вищих цінностей та ідеалів, дала натхнення й силу йти далі шляхом правди (мати Алкіда понесла "слово правди" на "торжища, і в чертоги" [12, 247]; чехи, взявши грудочку попелу з вогнища, спаленого мученика, пішли визволяти вітчизну; Марія, продовжуючи справу Сина, зуміла зібрати розгублених апостолів, повернути їм надію і віру).

Цінності ж, заради яких віддають життя герої драматичних поем Лесі Українки не завжди є такими безсумнівними. Так, смерть-жертва Міріам ("Одержима"), на нашу думку, є марною – Месія, в ім'я любові до якого принесена жертва, не приймає її. Адже вона, як і любов жінки, не є абсолютною, це не те світле всепрощаюче почуття, з яким ішли на муки святі, перші християни, герої поем Т. Шевченка. Почуття Одержимої має дуалістичну природу: окрім любові до Месії, в її серці уміщується люта ненависть до його ворогів, учнів, до байдужої юрби. А там, де є місце ненависті, немає справжньої любові, проповідувати яку прийшов на землю Син Божий. Міріам не спромоглася на таке почуття, не змогла прийняти вчення Месії, а тому її офіра своїм життям – даремна, адже, на відміну від смертей-жертв героїв Шевченкових поем, не здатна нікого надихнути на героїчні вчинки заради великої мети. А головне, вона, хоча й вчинена "з любові", не здатна ні в кому запалити вогонь цього світлого почуття. Є у творах Лесі Українки й приклади іншої жертво-

ності. Так, Іфігенія готова добровільно прийняти смерть заради своєї Батьківщини ("Іфігенія в Тавриді"), її жертва, спричинена високим почуттям любові до вітчизни, перетворюється на подвиг життя в забутті, далеко від рідної Еллади. Руфін і Присцилла з однойменної драматичної поеми відмовляються від можливості уникнути мученицької смерті. Присцилла приймає смерть як свята, з твердою вірою, без страху й ненависті до людей. Її останні слова – слова прощення: "Хай Бог тебе рятує, рідний люде" [7, 399]. Руфін віддає своє життя з любові до дружини – без неї воно втрачає будь-який сенс. Разом з тим він має власні переконання (його ідеал – Римська республіка), які послідовно відстоює, не відмовляючись від них навіть на порозі смерті. Шлях Руфіна в смерть викликає повагу, адже у всіх його вчинках і словах відчувається благородство натури. Це тип вільної особистості, здатної робити гідний вибір і відповідати за свої вчинки. Останні слова Руфіна – сповнені гіркоти пророкування патріота, вільного громадянина: "Прощай, мій Риме, хутко й ти загинеш" [7, 399]. У цьому творі Лесі Українки є ще один герой, який добровільно обирає смерть, – християнин Парвус. Він видається ревним, навіть фанатичним віруючим, та в той момент, коли Єпископ пропонує йому рятунок, Парвус виявляє свою справжню сутність: він відмовляється від запропонованої можливості заради слави мученика. Гординя керує його вчинком. Така жертва здатна викликати хіба що відразу. Таким чином, авторка в одній драматичній поемі пропонує кілька зовсім різних моделей жертвовної смерті, підкреслюючи, що навіть така смерть не завжди є героїчною. Вона може бути гідною захоплення, поклоніння, поваги, співчуття або ж тільки презирства.

Зауважимо, що такі поеми Т. Шевченка, в яких Танатос виявляє себе у високому, благородному образі жертви, написані переважно в останні роки життя ("Неофіти", "Марія"). Це період, коли в світогляді поета остаточно утверджуються християнські цінності. Він все частіше звертається до біблійних мотивів, а його відношення до Танатоса суголосне з романтико-християнською моделлю самопожертви заради високого ідеалу.

В окрему групу потрібно виділити поезії, в яких присутні рефлексії митців щодо власної смерті. У Т. Шевченка є декілька таких творів: "Заповіт", "Косар", "Чи не покинуть нам небога". Всі вони написані в різні періоди життя поета і дуже відрізняються один від одного. В "Заповіті" поет акцентує не так на власній смерті, як на очікуваному майбутньому України та її народу. Власний Танатос розглядається автором не як індивідуальний, особистісний, а тільки у зв'язку з життям батьківщини. Власне й сама смерть для Т. Шевченка це не кінець, а перехід у можливість іншого існування, причому в сприйнятті посмертного життя поет ще близький до народного двовір'я (залиш-

ки давніх язичницьких вірувань у синтезі з християнством): його душа буде незаспокоєна витати, доки не "понесе з України / У синєє море кров ворожу" [11, 323], тільки тоді "полине до самого Бога" [11, 323]. У "Косарі" Танатос персоніфікується в образі старого, що кладе не покоси - "гори", "не спочиває / Й ні на кого не вважає" [12, 14]. У вірші звучать філософські роздуми про рівність всіх перед косою байдужого старого. Тут Т. Шевченко переживає такий природний для людини страх смерті, підсилений відчуттям покинутості, самотності, ностальгії: "І мене не мине, / На чужині зотне" [12, 15]. Схожі песимістичні мотиви звучать і в поезії Лесі Українки "Хотіла б я уплисти за водою", в якій авторка, зморожена важким, безперервним змаганням за життя, виявляє готовність віддатись на волю хвиль у прагненні вічного спокою: "спускався б тільки з неба... / спокій, спокій" [6, 238].

В останньому вірші, написаному в передчутті скорого кінця – "Чи не покинуть нам небого" – Т. Шевченко також сприймає власну смерть як бажаний спочинок, сон: "Втомилися, і підтоптались... / Ходімо спать" [12, 327]. Він намагається по-філософськи, спокійно реагувати на болючу неминучість наближення Танатоса, але це йому не завжди вдається, поет ніби просить ще трохи часу: "Ой не ходімо, не ходімо, / Рано, друже, рано" [12, 327]. Та все ж, усвідомлюючи неможливість уникнути фатальної необхідності зустрічі зі смертю, Т. Шевченко знаходить у собі сили для опанування й примирення: "Помолимося Богу, / Та й рушимо тихесенько / В далеку дорогу". Таке примирення з жорстокою необхідністю смерті можливе для поета, адже йому дає силу надія й віра у те, що смерть – це лише перехід, межа, за якою простягається дорога до Бога, у вічну гармонію з довгоочікуваною хатинкою і садком [12, 327]. У своїх роздумах про власну смерть Леся Українка акцентує не на собі, адже для неї смерть – це кінець, тобто вона як особистість вже не існуватиме, а тому важливим для поетеси є ставлення інших до її смерті, те, чим переживання її Танатоса стане для живих. Поетеса не хоче додавати жалю в світ, і без того "повитий горем та журбою" [6, 297]. Звідси її благання до доленьки: "Нехай ніхто не плаче по мені / Нехай не засмучу нікого я собою" [6, 297], мрії, щоб її смерть була такою ж гарною і спокійною як смерть природи ("Дивлюся я на смерть природи"), прохання, провівши її в останню дорогу, йти "в танець" [6, 337], щоб "не ранила так смерть моя нікого. / Як ранило мене моє життя" [6, 337] ("Чи пам'ятаєте, коли я говорила...").

Таким чином, кожен з поетів вніс у літературу своє уявлення про смерть, свій образ Танатоса, який, безсумнівно, заслуговує на увагу, адже проблема смерті є однією з головних проблем, яку кожна людина вирішує для себе впродовж всього життя. Смерть надає сенс життю, тому Т. Шевченко й Леся Українка у своїй творчості так часто

звертаються до танатологічної теми. У кожного з митців ця фундаментальна проблема знаходить свій розвиток і розв'язання відповідно до їхнього світобачення, філософських та релігійних переконань. Зокрема, для Т. Шевченка як для християнина Танатос у всіх його образах – це абсолютне зло, щось неприродне, принесене ззовні, неминуче для людини після гріхопадіння. Разом з тим смерть не є кінцем, адже передбачає можливість іншого життя в гармонії і благодаті. Для Лесі Українки – смерть має значення тільки як каталізатор, що надає сенсовості життю, адже після смерті нічого немає. Тому образ Танатоса в її творах набуває різних значень, залежно від ситуації може нести в собі риси ницості чи благородства, добра чи зла.

1. Бердяев Н. А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). – М.: Книга, 1991. – 433 с.
2. Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М., 1978.
3. Нахлік Є. Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. – Львів, 2003. – 566 с.
4. Ницше Ф. Веселая наука. – М.: Олма-пресс, 2001. – 381 с.
5. Пахаренко В. Незбагнений апостол. – Черкаси: Брама, 1999. – 292 с.
6. Українка Леся. Твори в чотирьох томах. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1982. – 540 с.
7. Українка Леся. Твори в чотирьох томах. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1982. – 526 с.
8. Українка Леся. Твори в чотирьох томах. – Т. 3. – К.: Дніпро, 1982. – 430 с.
9. Фромм Э. Душа человека. – М.: АСТ, 2008. – 252 с.
10. Чижевський Д. Історія української літератури. – К., 2003.
11. Шевченко Т. Г. Твори в п'яти томах. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1978.
12. Шевченко Т. Г. Твори в п'яти томах. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1978.

Л. Задорожна, д-р філол. наук, проф.

ПОРТРЕТ-МАСКА В ЛІРО-ЕПІЧНІЙ ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА

У статті визначаються нові аспекти прочитання образів у поемах Т. Шевченка.

Ключові слова: Т. Шевченко, ліро-епічна поема, образ, портрет, маска.

В статье определяются новые аспекты прочтения образов в поэмах Т. Шевченко.

Ключевые слова: Т. Шевченко, лиро-эпическая поэма, образ, портрет, маска.

The article determines the new interpretational aspects of characters in T. Shevchenko's poems.

Key words: T. Shevchenko, lyric and epic poem, character, portrait, mask.

Засвоєний літературою зі сфери живопису, портрет здатний стати і окремим художнім прийомом, і самостійним жанром (портретний нарис). У можливостях характеристики письменником літературного героя портретові належить найбільш організовуюча роль: окрім значної функції оцінки, він забезпечує і широкий ресурс контекстуального наповнення явища в плані типізованого його трактування або, навпаки, ідеалізованого бачення суб'єкта.